

ELEMENTS OF METAPHYSICAL ARCHTPOLOGY: BEEINGS AND DIFFERENTIALS

Adriana-Claudia Cîteia

Assoc. Prof., PhD, "Ovidius" University of Constanța

Abstract: The heterocosmical fiction of a world that the individual is heading to, a world possible at present as well as in the future had involved the idea of compensatory universe composed by worlds that are equally possible and accessible during the lifetime of after death (the vertical Christian universe, divided in stories by customs of the heavens, and the gnostic supra-storied universe with the 365 circles, or the Judaic Hekhalot universe).

In the gnostic debate, the man has a double allogeneic identity: he is first "cast" into the world and isolated in a hostile, strictly delimited space, and then he becomes a stranger also in relation with his origins. Unlike the Christian's position into the world, the position of the gnostic "is tensed in an insoluble anguish" which makes impossible his simultaneous relation to the physical world and to the divine space and which leads to confusion and eschatological pessimism. The frontier between man and world is doubled by the customs firmly outlined between man and God; in this point, the gnostic intellectualism of "extraction from the world" is fundamentally different from the Christian one which has elaborated a more nuanced vocabulary of the metaphysics frontiers with the purpose of marking the itinerary of the individual return to the celestial homeland.

Reading the existential individualism in gnostic terms is useful in understanding the modern polychronic identity the origin of which could be represented by the gnostic motive of the man cast into the world.

Keywords: identity, physical world, divine space, metaphysic frontier

Ființările dumnezeiești¹ ca și diferențialele divine² reprezintă tiparul în care lumea își definește natura logică. Ființările și diferențialele nu sunt ierarhizate pornind din Monadă (ca în panteism); între Ființări relația este de intermobilitate, iar între diferențiale, de complementaritate. Organizarea diferențialelor capătă un aspect domenal, în funcție de apropierea sau depărtarea de „Nucleul Anonim”.

*Paradigma cosmologică a lui Lucian Blaga este aceea a unui centru metafizic- Marele Anonim, capabil de a se reproduce ad indefinitum, fără a se epuiza și fără a asimila substanțe din afară³. Modelul lui Blaga este unul matematic cantorian⁴: Marele Anonim este echivalentul lui *Aleph 0*, monada din care sunt emise după o lege dată, șiruri numerice infinite, care nu epuizează unitatea primordială.*

Marele Anonim nu generează lumi, ci este generator de teogonii, deoarece produce existențe de aceeași amploare substanțială (cu care nu se află însă într-o unitate perihoretică, așa cum propune paradigma creștină a consubstanțialității ipostatice), dar autarhice, având

¹ Lucian Blaga, *Trilogia cosmologică*, Editura Humanitas, București, 1997, p. 16.

² *Ibidem*, p. 31-39.

³ *Ibidem*, p. 26.

⁴ Matila Ghyka, *Filosofia și mistica numărului*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1998, p. 104-119.

tendința de a se substitui între ele și de a produce teoanarhie. Pentru a evita teoanahia, Marele Anonim își cenzurează posibilitățile creatoare, astfel încât orice creație directă va fi un fragment divin infinitezimal. Modelul ktiziologic propus de filosoful român este cel al genezei prin diferențiale.⁵

Diferențialele divine sunt minime substanțiale, purtătoare ale unor structuri virtuale, rețușate prin cenzura transcendentului.

Autocenzura transcendentului în diferențialele divine prezintă similitudini cu teoria maximumului contras a lui Nicolaus Cusanus⁶: Creatorul se adaptează la creația sa, limitându-se prin Întrupare. În gândirea cusaniană, Christos este maximum contras, dar și Absolut: „*illus maximus, quod simul est contractum et absolutum*”.

Maximumul absolut este incomprehensibil, dar sesizabil în necuprinderea sa conceptuală. Este limita de coincidență între maximum și minimum, Terțul inclus din teoria transdisciplinară.⁷ Maximalitatea absolută reprezintă simultan infinitul și limita ultimă a tuturor lucrurilor. Ideea cusaniană de infinit are astfel un punct comun cu ideea de *peras hodegos*, interval infinit mărginit la un capăt, dar tinzând la infinit, din teologia dionisiană.⁸ Această maximalitate cuprinde în act toate lucrurile posibile (punct în care teoria cusaniană amintește de *rationes seminales* augustiniene). Lumea este produsul unui proces de generare⁹, repetitivă a unității primordiale, urmată de o *processio*- generare extensivă, de la un lucru la altul. În matematica divină cusaniană, Tatăl este Unitatea, Fiul este Egalitatea, Sfântul Duh este expresia relației de iditate (unitate, unificare) între Tată și Fiul.

Fiecare diferențială își are propriul tiraj infinit și produce catene de structuri virtuale; Ființările „se revarsă” în viul Creației. Universul Ființărilor Divine are aspectul unui text rostit la imperativ; universul diferențialelor pare compus din tiraje infinite de fraze inspirate de atributele divine.

Fiecare Ființare este înzestrată cu propriul „viu de creație”, fiecare nume divin (în sens areopagitic) fiind sursa unei virtualități de creație. Ieșirea spre lume se face și în cazul Ființărilor și în cazul diferențialelor după principiul mărimilor transfinite: fără afectarea Principiului Prim, Ființa de Creație fiind prima entitate, un fel de Aleph 0 al transfinitului creștin.

Relația dintre Ființa de Creație și Ființa Divină este definită în spirit anomeian: Ființa de Creație este înrudită cu Ființa lui Dumnezeu prin Chipul de Ființă în Sine, dar deosebită ca substanță ființială. Ființa de Creație este premiza manifestării divine. Sunt definite astfel două tipuri de ierarhii: Ființările divine ca Energii și Ființările de Creație.

(Nu poate fi omisă o comparație posibilă între teoria diferențialelor divine și mai noua teorie a variabilelor ascunse, din fizica cuantică. Variabilele ascunse au fost definite pornind de la supoziția einsteiniană că în spatele aspectului probabilist al mecanicii cuantice se află o structură profundă, o lume de parametri ascunși, supuși legii cauzalității globale și principiului nonseparabilității¹⁰; greu de ignorat este și similitudinea dintre structura sizigiilor gnostice-combinații de ipostaze, atribute și energii divine, rezultate din procesul de trecere de la Unicitatea divină absolută la Pluralitatea în unicitate (Abis-Tăcere, *Logos-Zoe, Telethos-Sofia* etc) și perechile Heisenberg¹¹- combinații de mărimi pe care nu le putem analiza și măsura în același timp, cu precizie absolută, dar fără de care nu putem defini sistemele de referință spațio-temporale: poziția și viteza unei particule, energia și timpul).

⁵ Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 31.

⁶ *De docta ignorantia* I, ed. Andrei Bereschi, Editura Polirom, Iași, 2008.

⁷ Basarab Nicolescu, *Transdisciplinaritatea*, Editura Polirom, Iași, 1999, p. 20-67.

⁸ Dionisie Areopagitul, *Opere complete*, Editura Paideia, București, 1996, p. 135, 149.

⁹ *De docta ignorantia*, ed. cit., Cap. VIII, *De generatione aeterna*.

¹⁰ D. Bohm, *Plenitudinea lumii și ordinea ei*, Editura Humanitas, București, 1995, p. 126-132.

¹¹ Lawrence M. Krauss, *Omul cuantic*, Editura Humanitas, București, 2013, p. 35.

În spirit origenian, facem diferența între *Logos* și *Logoi*. *Logos*-ul este un ipostas transfinit care se multiplică în *theoremata, prostetypomenoi*- arhetipuri ale tuturor lucrurilor. *Logoi* sunt propoziții care converg spre același Tot, străbătând Creația¹². *Logoi* (la plural) desemnează lumina revărsată din *Logos*, termenul fiind sinonim cu *dynameis* și *energeiai* (puteri, energii divine).¹³

Pseudo Dionisie¹⁴ face distincția între

uniri (henoseis)- „cele ale identității negrăite și mai presus de cunoaștere” și *distincții (diakriseis)*- ieșiri (*proodoi*)- manifestări (*ekfanseis*)- puteri (*dynameis*) de care se împărtășește întreaga Creație. În definiția areopagitică „supraunitatea divină se înmulțește pe sine rămânând Una”. Dumnezeirea se oferă întreagă, nu domenal ca în cazul diferențialelor.

Ta apomorgmata (neasemănările)¹⁵ desemnează modul diferit de reflectare a Divinului în Creație.

Ta endechomena (Chipurile Cauzei) reprezintă perfecta comunicare divină de Sine, prin intermediul ieșirilor (*diakriseis, proodoi*).¹⁶

Dynameis reprezintă veșnicul flux al Ființei Divine care se multiplică fără a ieși din starea de Unu.

Energiile sunt definite de Ioan Damaschinul în spiritul scrierilor lui Grigorie de Nazianz¹⁷ cu expresia „inițiativa lui Dumnezeu”- *axalma theou*. Este inițiativa Unului de a produce existențe, rămânând Unul în înmulțire și deplin în distincție, Unul dincolo de parte și întreg, în Treime uniri fiind mai presus de distincții¹⁸. Energiile sunt modele (*paradeigmai*), predeterminări (*proorismoi*)¹⁹, voini de a-L revela pe Dumnezeu. „Voirile” dionisiene (*proorismoi*) sunt sinonime cu „inițiativele” divine damaschinienne (*axalmata*) și cu intenția divină privitoare la Ființe (*ta theia thelemata*) din teologia dogmatică a lui Vasile cel Mare.²⁰ Definiția areopagitică a energiilor (multiplicări ale Ființei fără afectarea stării de Unu) permite comparația între *dynameis* și *henadele* lui Proclus (care încercuiesc Întregul în perechi) sau între *dynameis* și *sizigiile* gnostice.

Inițiativele divine sunt premisele „Dumnezeirii de Jos” (*hyfeimene theotes*). Intermediare între Dumnezeirea de Jos și Dumnezeirea de Sus, ele exprimă atributele divine de margine și nemărginire.

Dynameis - *logoi*, cf. definiției origeniene

- *energeiai* (Sfântul Vasile cel Mare)

- *ta theia thelemata*- intenții divine (Sfântul Vasile cel Mare)

- *axalma theou*- inițiative divine (Ioan Damaschinul)

- *proorismoi*- voini (Pseudo Dionisie)

- *hyfeimene theotes*- Dumnezeirea de Jos (Grigorie Palama)

- *ta apomorgmata* –neasemănări (Pseudo Dionisie).

Unitatea nesfârșită a Existenței divine în desfășurarea ei creatoare se exprimă în mistica iudaică prin indicele sefirotic. Lumea sefirelor nu trebuie înțeleasă ca transcendență pură ci ca spațiu de reflectare a Divinului în Creație²¹. Dinamica sefirelor (ca și a *sizigiilor* gnostice)

¹² T. Špidlik, *Spiritualitatea Răsăritului creștin, Manual sistematic*, vol. II, Editura Deisis, Sibiu, 1997, p. 164-165.

¹³ Sf. Vasile cel Mare, *Ad Amphiloichium*, P.G., T. 32, col. 869A.

¹⁴ *Despre numele divine*, II, 4, în *Opere complete*, p. 140.

¹⁵ *Ibidem*, II, 6.

¹⁶ *Ibidem*, II, 8, p. 142.

¹⁷ *De fide ortodoxa*, 1, 4, P.G., T. 94, col. 800 BC.

¹⁸ Pseudo Dionisie, *op. cit.*, II, 11, p. 143.

¹⁹ *Ibidem*, V, 9.

²⁰ T. Špidlik, *op. cit.*, vol. II, p. 165.

²¹ G. Scholem, *Cabala și simbolistica ei*, Editura Humanitas, București, 1996, p. 140-141.

asigură legătura dintre lumea arhetipurilor (*Merkabah*) și Creație (dintre *pleroma* și *kenoma* în sistemul de gândire gnostic). Sefirele sunt modele ale divinului în lume.

În gnoza valentiniană, Divinitatea acționează indirect asupra Universului, prin intermediul perechilor de eoni (*syzygoi*). Fiecare structură binară poartă cu ea un atribut al Multiplului comun- *Propator* (de exemplu: *Ageraatos* și *Henonis*, *Akynetos-Syncresis*, *Parakletos-Pistis*, etc.) Ca și sefirele, eonii sunt principii vitale în mișcare. *Pleroma* se încheie cu *Sofia* și *Horos*- conștientizarea depărtării de arhetipul suprem.

Sofia este singurul eon care tinde să rupă lanțul divin, pentru a anula distanța față de *Propator*.²² Suferința *Sofiei* amintește de exilul *Şekhinei* din mistica lurianică. Dar spre deosebire de acesta, *Sofia* încheie acolada *Pleromei* și deschide acolada *Kenomei*, prin crearea Demiurgului.

Structura binară din gnoza valentiniană s-ar putea regăsi în gnoza lurianică în cele cinci configurații-*Parzufim*, formate în lumea *Tikun*-ului (Reparației) după „spargerea vaselor” din Sefiroth.²³ *Pleroma* sefirotică apare ca temă în cabala provensală a lui Eleazar din Worms. Sunt trei modalități de a le explica:

1. *Sefiroth* fac parte din natura divină,
2. *Sefiroth* nu sunt divine în esență, deși sunt instrumente ale Creației, recipiente ale fluxului divin,
3. *Sefiroth* reprezintă elementul imanent al Divinității.²⁴

Un aspect interesant al decadei sefirotice este *havvaiot*- suma arhetipurilor sefirotice necreate.²⁵

Și *Kaballa* lurianică și gnoza valentiniană posedă un mit al exilului și mântuirii construit pe structura dualistă a unui cosmos riguros organizat.

În *Zohar*²⁶, Infinitul (*Ein Sof*) se comunică lovind neantul cu sunetul Cuvântului. La rândul Său, Cuvântul se multiplică și se comunică pe Sine luând forma semnelor alfabetului emanate din *Kether*, prima sefiră.²⁷ Literele alfabetului sunt legate unele de altele și cuprinse în unitatea divină- *Ehad*. Teoria *Maamaroth* explică cele zece cuvinte fundamentale ale Creației și cele zece porunci divine.

Ehad (Unu) din Cabala timpurie înglobează cele zece *sefiroth* în încercarea de a explica relația Monadă-Decadă. *Ehad* cuprinde și unifică totul; este și o modalitate de a face accesibil *Atsiluth*-ul, care nu este o simplă emanație, ci este manifestarea Unului-Multiplu.²⁸

Lumea creată devine astfel un text rostit etern, o virtualitate de nume divine (*kinuiim*) care îl determină pe Dumnezeu. Această țesătură nesfârșită de nume umple spațiul dintre extremitățile Cerului (*Deuteronom* IV, 32), dintre obiectul etern al căutărilor și răspunsul la acestea. Lumea devine astfel substanțializarea limbajului divin. Dar între litere și nume există spații albe, surse continue de arhetipuri. *Halakhot*- secretele spațiilor albe simbolizează Creația continuă, inepuizabilă. După fiecare nouă combinație de litere, urmează un moment de delectare divină (*şaaşua*).²⁹ Însuși veșmântul divin este țesut din combinații de litere (teoria *Malbuş*). *Malbuş* este spațiul Creației, spațiul scenariului cosmogonic și al retragerii divine (*Tim Tum*).³⁰

În mistica iudaică, Marele Continuu Divin este determinat de cele două întrebări fundamentale: MI?-cine?, interogația din Isaia XL, 26, și MA?- ce? Ele ordonează, ierarhizează universul între Punctul Suprem (Mi) și Punctul de Jos (Ma). Lumina emanată din Punctul

²² Ioan Petru Culianu, *Experiențe ale extazului*, Editura Nemira, București, 1998, 83-98, 177-180.

²³ G. Scholem, *Cabala și simbolistica ei*, Editura Humanitas, București, 1996, p. 129 și urm.

²⁴ *Ibidem*, p. 193.

²⁵ Moshe Idel, *Cabala, noi perspective*, Editura Nemira, București, 2000, p. 191-204.

²⁶ Alexandru Şafran, *Cabala*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1999, p. 217-301.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Zoharul (Cartea Splendorii)*, ediția a doua revăzută și adăugită, trad. Ilie Iliescu, Editura Herald, București, 2012, *passim*.

²⁹ G. Scholem, *Cabala*, p. 52-53.

³⁰ *Ibidem*.

Suprem își păstrează nealterată intensitatea.³¹ Pronumele-subiect *mi* (gr. *tis*) din Isaia se referă la cel numit în Deuteronom (IV, 32) „extremitatea cerului” (*akros tou ouranou*), iar pronumele demonstrativ *tauta* (*tis katedeixen panta tauta?*) denumește deopotrivă Creația și manifestarea lui Dumnezeu în lume.

Astfel, cele două fragmente, din *Isaia* și *Deuteronom* definesc spațiul creației divine: de la o margine a cerului la alta și din înaltul cerului până jos pe pământ (*epi tes ges kato*), puterea divină fiind aceeași între Punctul Suprem și punctul de Jos (Deuteronom 4, 39: *outos theos*; Malachias III, 6: *dioti ego kyrios ho theos hymon kai ouk elloiomai*). Adjectivul din *Deuteronom* și verbul din *Mallachias* definesc eterna egalitate a lui Dumnezeu cu Sine Însuși.

Sinteza literelor alfabetului ebraic este realizată de pronumele *bekha* („datorită ție”) din Psalmul XXVI, 13, *bakh* („prin Tine”) din *Exod XXXII*, 13 (gr. *kata seautou* din *Psalm XVIII*, 30).

Pronumele *bakh* devine astfel sursa tuturor numelor divine (*Exod XX*, 1: „Și Dumnezeu a pronunțat toate aceste cuvinte”). Așadar, Dumnezeu a rostit (gr. *elalesen*) toate cuvintele și a creat tot ce există (*katedeixen panta tauta*- Isaia XL, 26) între extremitățile Cerului și pe pământ. Universul este creat prin rostire divină. Astfel, cele două verbe la aorist- *katedeixen* din Isaia XL, 26 și *elalesen* din *Exod XX*, 1 devin sinonime; a rosti înseamnă a crea.

Propoziția *ego eimi* (eu sunt) cuprinde toate numele sfinte; Universul devine suma numelor lui Dumnezeu (ebr. *kinuiim*).³²

Talmudul definește omniprezența divină, ca Spirit infinit într-un spațiu infinit. De altfel, însăși noțiunea de spațiu este resemnificată:

„Oare nu este adevărat că Eu umplu cerul și pământul?”- *Ieremia* 23, 24; *Psalm* 24,5.

Desemnarea Divinității cu termenul *Loc-topos* are ca sursă un fragment din *Geneza R.*, 68, 9: „Sfântul unic este spațiul în care se află amplasat Universul Său, dar universul Său nu este spațiul în care este amplasat El”.

Așadar, spațiul este asimilat de Divinitate, nu conține Divinitatea (*I Regi* 8, 27: „Cerurile și cerurile crerurilor nu pot să te cuprindă”).

Cosmologia talmudică armonizează transcendența cu imanența lui Dumnezeu. Divinitatea este „localizată” în al șaptelea cer, distanța până la pământ fiind infinită, iar spațiile dintre ceruri, incomensurabile. Dar principiul omniprezenței face loc noțiunii de imanență divină, prin rugăciune și prin Legământul cu poporul ales.³³

În *Sefer Iețira*, Creația se face cu ajutorul celor zece cifre primordiale (numite *sefiroth*) care exprimă forțele fundamentale ale ordinii cosmogonice și din 22 de litere, raportul dintre ele nefiind menționat.³⁴ Prima sefiră este chiar *Ruah Elohim* din *Geneza* 1, 2, în care Dumnezeu ascunde literele primordiale.

În teoria lingvistică a Cabalei de secol XIII, cele zece *sefiroth* sunt sfere de manifestare, de acțiune divină, iar literele integrate lor sunt configurații ale energiei divine. Literele reprezintă semnătura secretă a Divinității în întreg procesul creației.

Isaac Orbul interpreta cuvântul ebraic *oth* (literă) ca derivat al verbului *atha* (a veni, în sens emanatist, dar și profetic: ceea ce va veni, în sensul virtuții profetice a literelor).³⁵ Pentru Isaac Orbul, prima etapă a manifestării divine este trecerea de la gândul ascuns al lui Dumnezeu, spre vorbire, spre *Logos*. Cuvintele au forță generatoare de formă. Procesul de gândire în sine, „planul lumilor” este considerat prima sefiră, urmată de orientarea gândirii spre Creație și de punctul primordial al ieșirii Cuvântului din Dumnezeu. Înțelepciunea divină (*Sofia*) deschide lumea numelor pure, elemente primordiale ale creației logosice. Dinamica literelor divine

³¹ Zoharul, ed. cit., p. 26 și urm.

³² G. Scholem, *op. cit.*, p. 53.

³³ *Ibidem*.

³⁴ G. Scholem, *Studii de mistică iudaică*, Editura Hasefer, București, 2000, p. 23.

³⁵ *Ibidem*, p. 33-35.

rezultă din dinamica lui *Aleph*- mișcarea inițială a vocii care declanșează Vorbirea, păstrându-și atributul inepuizabilității. Toate literele sunt conținute de *Aleph*. Ea este expresia monadei care se multiplică la nesfârșit rămânând mereu identică cu sine. *Aleph* este unitatea perfectă din care totul emană continuu.³⁶

Mistica *merkabah* (a carului divin) și literatura *hekkhalotică* (a celor șapte palate care preced Tronul lui Dumnezeu) s-au dezvoltat pornind de la speculația privitoare la viziunile lui *Ezechiel* (I, 5-28) și *Daniel* (7, 2-15).

Conform *Cărții lui Enoh* (3)³⁷, Dumnezeu stă pe tronul slavei, dincolo de cele 955 de ceruri, purtat de cele patru *hayyoth ha kodesh* (Sfinte Făpturi). Pe car este așezat omul primordial- *Yotser bereshith*, manifestarea slavei ascunse a lui Dumnezeu, *homo ioma os eidos anthropon*- asemănător unui chip de om (*Ezechiel*, I, 26). Primul înger este Metatron, „principele chipului” care locuiește în cel de al șaptelea cer *Araboth*, aproape de *Şekhina* (manifestarea divină), „împreună cu legiunile mâniei, *Shinanim* de foc, *Kerubim* cu torțele lor aprinse, *Ophanim* cu rugurile încinse, *Seraphim* ai fulgerelor”.³⁸

În *II Enoh*, 13, Creatorul are 23600 *parasanghi* în înălțime (un *parasang* având 5250 metri), iar într-o altă „estimare”, doar tălpile picioarelor sale au treizeci de milioane de *parasanghi*³⁹, singur, vizionarul fiind în stare să privească, în extaz, trupul divin.⁴⁰ În *Zohar*, „albul ochiului său formează 40000 de lumi, iar cei dreپți le vor moșteni în lumea viitoare. De treisprezece mii de ori zece mii de lumi își au sprijinul în Capul Strămoșului Tuturor Timpurilor”.⁴¹ Lungimea Chipului Său este de treisute șaptezeci de mii de ori câte zece mii de lumi. Acesta este *Marele Chip*, sefira *Kether*, Bătrânul Bătrânilor. Marele Chip a așezat un vâl în fața Lui și prin acest vâl a început să se contureze esența divină (*Micul Chip*). Un fir alb pleacă din Capul Bătrânului spre cel al Micului Chip și de aici spre nenumăratele capete ale Lumii de Jos.⁴²

Marele Chip, Strămoșul Strămoșilor cuprinde în sine toate imaginile, numele, formele, lumile de Sus și de Jos. *Marele Chip* și *Micul Chip* sunt ca brațele aceleiași balanțe.

Dumnezeu a creat cerurile cu mâna dreaptă și pământul cu mâna stângă (Isaia XLVIII, 13, Ps. 101, 25). Numite, ele apar împreună.

Așadar, spațiul divin (iudeo-gnostic și creștin) are o structură dublă: arhetipurile celeste și reflectarea lor în lumea creată, printr-un proces de autocenzurare a transcendentului.

BIBLIOGRAPHY

- Blaga, Lucian, *Trilogia cosmologică*, Editura Humanitas, București, 1997
 Bohm, D, *Plenitudinea lumii și ordinea ei*, Editura Humanitas, București, 1995
 Culianu, Ioan, Petru, *Experiențe ale extazului*, Editura Nemira, București, 1998
 Culianu, Ioan, Petru, *Psihanodia*, Editura Nemira, București, 1997
 Dionisie Areopagitul, *Opere complete*, Editura Paideia, București, 1996
 Ghyka, Matila, *Filosofia și mistica numărului*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1998
 Krauss, Lawrence, M., *Omul cuantic*, Editura Humanitas, București, 2013
 Nicolaus Cusanus, *De docta ignorantia*, ed. Andrei Bereschi, Editura Polirom, Iași, 2008.
 Nicolescu, Basarab, *Transdisciplinaritatea*, Editura Polirom, Iași, 1999
 Scholem, G., *Cabala și simbolistica ei*, Editura Humanitas, București, 1996

³⁶ Psalm 100, 3; G. Scholem, *op. cit.*, p. 35-42.

³⁷ *Ibidem*

³⁸ I. P. Culianu, *Experiențe ale extazului*, Editura Nemira, București, 1998, p. 164; Idem, *Psihanodia*, Editura Nemira, București, 1997, p. 113-117.

³⁹ *Ibidem*, p. 163-164.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Zohar*, p. 32.

⁴² *Zohar*, III, 128b.

Scholem, G., *Studii de mistică iudaică*, Editura Hasefer, București, 2000

Špidlik, T., *Spiritualitatea Răsăritului creștin, Manual sistematic*, vol. II, Editura Deisis, Sibiu, 1997.